

Vallások, vallási közösségek Afganisztánban

„Különböző vallásaink vannak.
De az emberiség egy és oszthatatlan.
Olyan, mint egy kert, amelyben különböző virágok vannak,
de a kertész ugyanúgy gondozza mindet,
megkülönböztetés nélkül.”
*Gajinder Singh*¹

A vallásnak, vallásos hitnek mindig is kiemelt jelentősége volt és van a mai napig a társadalmakban, különösen az olyan premodern országokban, mint amilyen Afganisztán is. Afganisztánban azonban az iszlám a társadalom egy olyan formáját konzerválta, amelyben a vallás nem mint ideológia jelenik meg, hanem egy mindent átfogó életmódot jelent. Ha megvizsgáljuk az országról készült felméréseket, statisztikákat, azt találjuk, hogy a lakosság szinte 100%-a muszlim, mégis érdemes figyelmet fordítani az egyéb vallási közösségekre, illetve a régmúlt vallásaira, hiszen ezek nyomai a jelenkori Afganisztán vallási gyakorlataira nagy hatással vannak. Jelen tanulmány célja, hogy történelmi perspektívában átfogó képet adjon az afganisztáni vallásokról és azok politikaalakító szerepéről.

Afganisztáni vallások

Az Afganisztáni Iszlám Köztársaság államvallása az iszlám, ahogy azt a 2004-es alkotmány második cikke² is rögzíti. A CIA World Factbook³ adatai szerint jelenleg Afganisztán lakosságának 99,7%-a muszlim, és csupán a maradék 0,3% egyéb vallású. A muszlim vallásúak azonban korántsem egységesek, bár többségük az iszlám szunnita ágához tartozik (84,7–89,7%), jelentős síita kisebbség (10–15%) is jelen van az országban.⁴ Ám ez nem jelenti azt, hogy soha nem létezett más vallás az országban. Habár mára az iszlám uralja a hitéletet, történelme során a területén átvonuló és megtelepedő különböző kultúrák magukkal hozták a vallásaikat, amelyeknek lenyomatai megtalálhatók a jelenkori Afganisztánban.

¹ Szikh parlamenti képviselő 1988–1992. Kabul, Afganisztán.

² *The Constitution of Afghanistan* (2004).

³ *The World Factbook: South Asia: Afghanistan* (2020).

⁴ A megadott tág intervallumok annak köszönhetőek, hogy Afganisztánban nem készíthetők pontos nyilvántartások a lakosságra vonatkozóan, mivel hiányoznak az ehhez szükséges tárgyi és humán feltételek, illetve a kiterjedt közizgatás.

Iszlám előtti vallások és nyomaik

Zoroasztrizmus

A zoroasztrizmust a Kr. e. 6. században alapította Zarathustra iráni próféta. A vallásalapítót több legenda is Balkh városához köti: egyesek szerint születési helyének vagy halálának adott otthont⁵ az akkori Baktria fővárosa. Más források az első prédikációjának helyszínéként tartják azt számon.⁶ A vallás földrajzi kiterjedtsége az Iráni-fennsíktól Transzoxánián⁷ át Észak-Indiáig terjedt.⁸ A legnagyobb istenek között tisztelték Anahit-át, az égi folyó istennőjét, akinek templomot is emeltek Balkhban. Ugyan a szentélynek mára nem maradtak nyomai, az Oxus folyó (Amu-darja) istennőjének képével díszített érméket tártak fel egy bagrâmi ásatás során.⁹ A zoroasztrizmus az iráni birodalmak államvallása volt az iszlám hódításáig. A vallás nyomai felfedezhetők a mai perzsául beszélő közösségek hagyományaiban, különös tekintettel a vallási ünnepekre, például *noruz* – perzsa újév idején tűzugrás – és az imádkozás külső jegyeire: egy irányba – tűz felé – való imádkozás, harang szólít az imára, rituális mosakodás.

Az iszlám hódítás előtti Afganisztán egyik legjelentősebb vallása a buddhizmus volt, amely egészen a 13. század végéig meghatározó szerepet játszott a területen élő népek életében. Az első fennmaradt, Afganisztánhoz köthető buddhista legenda szerint¹⁰ Balkh városát egy, a buddhizmusra áttért afgán kereskedő, Bhallika alapította az i. e. 500-as években.¹¹ A hínajána buddhizmus a Kr. e. 6. századtól jelen van az országban, a főbb buddhista központjait az ország középső-északi részén, a Hindukus-hegység völgyeiben – különösképp Bâmyân és Balkh térségében – alakította ki. Az évszázadok során az afgán földek felett uralkodó, egymást váltó birodalmak és dinasztiák kimondva-kimondatlanul is magukévá tették a vallásszabadság elvét, ha uradalmuk e távol eső részéről volt szó. A vallási tolerancia lehetővé tette, hogy olyan virágzó buddhista központok alakulhassanak ki, mint a *Nava Vihāra* kolostor Balkhban vagy mint a *Hadda* kolostor Jalálábád közelében.¹² Ezek a vallási központok nemcsak a hívőket szolgálták ki, hanem a szent helyekre látogató zarándokok révén a városokat is felvirágoztatták.

A buddhizmus az arab hódítást követően sem veszített jelentőségéből. Bár megjelent a területen az iszlám, az Omajjád-dinasztia (665–750) a nem muszlimok számára meghagyta a lehetőséget a saját vallásuk további gyakorlására – adófizetés ellenében. A dinasztia legvallásosabb uralkodója, II. Omár volt az első, aki birodalma minden

⁵ Shaista Wahab – Barry Youngerman,; *A brief history of Afghanistan*. New York, Infobase Publishing, 2007. 37–38.

⁶ K. E. Eduljee: *Zoroastrian Heritage. Bakhddhi, Balkh – Fourth Vendidad, Avestan Nation*. 2005.

⁷ Transzoxánia történelmi tartomány Közép-Ázsiában, az „Oxus folyón túli” (a mai Amu-darja folyó) területeket jelöli.

⁸ Prods Oktor Skjærvø: *Introduction to Zoroastrianism*. Cambridge, Harvard University, 2005.

⁹ Hamid Naweed: *Art through the ages in Afghanistan Vol. I*. Bloomington, Author House, 2013. 63.

¹⁰ *Afghanistan: Eight strands for Afghanistan* (s. a.).

¹¹ *The story about the Royal Tree (Tapussa and Bhallika)* (s. a.).

¹² Taran N. Khan: *The Buddha of Kabul. Guernica*, 2016. március 1.

szegletébe el akarta vinni az iszlámot, azonban mindezt önkéntes alapon, azaz a vallás megismerését követő, saját akaratból történő áttérésként képzelte el.¹³ Az Abbászida-dinasztia (750–1258) ideje alatt görög és szanszkrit nyelvű művek mellett több buddhista vallási szöveget is lefordítottak arabra. Erre az időszakra a szellemi pezsgés volt a jellemző, amely az afganisztáni buddhizmus tekintetében a perzsa nyelvű versekben manifestálódott leginkább. A perzsa irodalomban a buddhizmusból vett képek, helyszínek, alakok egészen a 13. századig, a mongol hódításig markánsan jelen voltak.¹⁴

A mongol terjeszkedés idején is működtek az afganisztáni buddhista központok, ebben Dzsingisz kán sem változtatott – addig tolerálta más vallások gyakorlását, amíg azok az ő sikereiért imádkoztak. Az őt követő mongol uralkodók is támogatták a buddhizmust, azonban a Csagatáj Kánság szétszakadásakor (1321) a kánok felvették az iszlámot.¹⁵ Innentől kezdve Afganisztánban a buddhizmus meghatározó vallási szerepét az iszlám váltotta fel.

Az iszlám és a buddhizmus első, több évszázadon keresztüli, működőképes és békés együttélésére példa épp a jelenkori világ egyik legforrongóbb szeglete, Afganisztán volt. Habár a buddhizmus a mai Afganisztánra direkt hatást nem gyakorolt, a több évszázados jelenléte otthagytta a lenyomatát a helyi szokásokon (buddhista kolostorok mintájára alakították ki a *madrasakat*, a vallási iskolákat¹⁶) és gondolkodásmódon (filozófiai szkepticizmus, részleges igazság megjelenése a szúfizmusban).¹⁷ A buddhisták jelenléte a mai Afganisztán társadalmában szinte érzékelhetetlen, azonban az évszázadok során a tárgyi emlékek egész halmazát hagyták hátra, ezzel is gyarapítva az afgán föld kulturális értékeit.¹⁸

Hinduizmus – hindu és szikh közösségek

A hinduizmus afganisztáni megjelenését a bronzkorra lehet datálni, amikor a terület még az Indus-völgyi civilizáció részét képezte. A hinduk szerint az ország neve a szanszkrit „*Upa-Gana-stan*”-ból ered, ami annyit tesz, „a szövetséges törzsek által lakott hely”. Az India északnyugati határterületein élő törzseket már a védikus irodalom is megemlíti, a pastunok neve a Védákból ismert *paktha* törzsből származhat.¹⁹ Az Afganisztánt északkelet–délnyugati irányban átszelő hegység, a Hindukus elnevezésének eredetéről bár megoszlanak a vélemények,²⁰ már a 14. századi marokkói utazó, Ibn Battúta is úgy

¹³ Alexander Berzin: *History of Buddhism in Afghanistan*. s. a.

¹⁴ Alexander Berzin: Historical survey of the buddhist and muslim world's knowledge of each other's customs and teachings. *The Muslim World*, 100. (2010), 2–3. 194–195.

¹⁵ Berzin (s. a.) i. m.

¹⁶ Imtiyaz Yusuf: Islam and buddhism relations from Balkh to Bangkok and Tokyo. *The Muslim World*, 100. (2010), 2–3. 178.

¹⁷ Berzin (2010) i. m. 198.

¹⁸ *Afghanistan 2018 International Religious Freedom Report* (2019). 16.

¹⁹ Subodh Kapoor: The hindu history of Afghanistan. *Canadian Hindu Link*, 6. (2014), 4. 14–15.

²⁰ A Hindukus elnevezés származhat a perzsa „hinduk hegye” (Hindū Kūh [هندوکوه] vagy Kūh-e Hind [هندکوه]) kifejezésből, ugyanakkor létezik olyan értelmezés is, miszerint a „*kus*” („*koš*”) a perzsa gyilkolni (koštan کشتن) igéből ered.

hivatkozott rá, mint „az a hely, ahol halál vár a hindukra”.²¹ Ezek az etimológia által vizsgált kifejezések mind azt bizonyítják, hogy hindu közösségek már jóval az iszlám érkezése előtt is éltek Afganisztán területén.

Az 5. és a 8. század között több kínai zarándok (*Fa-hszien*, *Hszüan-cang*) is eljutott az afgán területekre, beszámolóikból lehet tudni, hogy a virágzó buddhizmus mellett hindu vallási központok is működtek az országban.²² Az iszlám hódítása után a hinduk továbbra is gyakorolhatták vallásukat, ennek biztosítékát a „könyves népek” kategóriájának kiterjesztése adta meg, amelynek révén a hinduizmus és a buddhizmus is zavartalanul tovább élhetett az iszlám mellett.²³ Később, a Ghaznavida-dinasztia Északnyugat-Indiában való terjeszkedésének következtében azonban sok hindu tért át az iszlám hitre.²⁴

A hindu és szikh közösségek bár évszázadok óta tagjai az afgán társadalomnak, az elmúlt évtizedek megpróbáltatási jelentősen megtizedelték ezeket a vallási kisebbségeket. Habár a muszlimok alkották az ország többségét, a vallási tolerancia miatt nem próbálkoztak erőszakos hittérítéssel, és a felekezeti hovatartozásnak sem volt politikai jelentősége egészen 1992-ig.²⁵ A polgárháborút megelőző időszakban együttesen körülbelül 200 ezer tagja volt a két közösségnek.²⁶ A kilencvenes évek háborúi következtében azonban jelentős mértékű kiáramlás kezdődött, amelynek eredményeképpen mára hozzávetőlegesen csupán 180 család (körülbelül 900 fő) maradt az ország területén.²⁷ A főbb hindu és szikh csoportok Kabul, Jalálábád és Ghazni városában összpontosulnak.

A hinduk és a szikhek hagyományosan az ország gazdaságában töltötték be fontos szerepet, elsősorban a pénzpiacot tartották ellenőrzésük alatt.²⁸ Jelenleg azonban szinte teljes mértékben kiszorulnak a munkaerőpiacról a vallási diszkrimináció miatt, ráadásul a többségnek a földjét is elvették (gyakran a helyi vezetők), így abból sem származik bevételeik.²⁹ Ezért sokan kénytelen a *gurdwarákban*³⁰ és templomokban élni, amelyet a közösség tart fent a jobb módúak adományaiból. Gyakran ezek az imahelyek adnak lehetőséget a tanulásra azoknak a hindu és szikh tanulóknak, akik kiesnek az állami oktatásból.³¹

A szikh és hindu közösségek hagyományosan (történelmi és a társadalomban betöltött szerepükből fakadóan) nem vettek részt jelentős mértékben az államigazgatásban. A 20. század első felében egy hindu politikus, Diwan Naranjan Das került pénzügyminiszeri pozícióba, ő volt az első, aki a hindu és szikh vallási kisebbségeket képviselte

²¹ Willem Vogelsang: *The Afghans*. Oxford, Blackwell Publishers, 2002. 9.

²² Thomas O. Höllmann: *A selyemút*. Budapest, Corvina, 2006. 27–31.

²³ Yusuf (2010) i. m. 178.

²⁴ Peter Marsden: *A tálibok titkai. Háborúk Afganisztánban*. Budapest, Carving, 2002. 25–28.

²⁵ Ahmed Rashid: *Taliban. Militant islam. Oil and fundamentalism in Central Asia*. London, Yale University Press, 2001. 82.

²⁶ Habib Mina Abdali: *Tough times for Afghan hindus and sikhs*. 2013.

²⁷ *International Religious Freedom Report* (2016).

²⁸ Rashid (2001) i. m. 82–83.

²⁹ Balpreet Singh: *Plight of afghan sikhs and hindus in Afghanistan*. 2015. 3.

³⁰ A *gurdwara* jelentése: szikh imahely, szó szerint: „ajtó a guruhoz”.

³¹ Singh (2015) i. m.

kormányzati szinten.³² A két közösségnek ugyanakkor nem volt biztosított mandátuma a parlament alsóházában, amelyen a 2016-os választási törvény módosítása változtatott; már egy közös képviselővel vehetnek részt a *Wolesi Jirga* munkájában.³³

A hindu és szikh közösségek jövője a szélsőséges iszlamista csoportok egyre növekvő befolyásával és területi kiterjedtségével napról napra bizonytalanabbá válik. Az állam nem képes (nem mutat hajlandóságot) a vallási kisebbségek jogainak garantálására, sok esetben az állami intézmények helyezik nyomás alá a más vallásúakat az iszlám vallás felvételére.³⁴

A kereszténység

A kereszténység közép-ázsiai megjelenése a 2. századra tehető, Tamás és Bertalan apostolok baktriai utazásának nyomán tértek át először afgánok keresztény hitre. Számottevő közösség azonban ekkor még nem alakult ki, bár a 6. századtól kezdve Herât a Keleti Asszír Egyház egyik jelentős püspökségének adott helyet.³⁵ Az iszlám és a kereszténység közel 600 éven keresztül jól megfér egymás mellett, az iszlámra való áttérés okai mögött kezdetben a saját, belső kényszerítés állt, és nem a kényszerítés. Ennek a 13. században a mongol hódítással vége szakadt, amikor Ghazan urakodó felvéve az iszlámot, államvallássá nyilvánította azt. A Timuridák ideje alatt is folytatódott a keresztények üldöztetése, így a 15. századra szinte teljes mértékben felmorzsolódtak a keresztény közösségek – vagy áttértek az iszlámra és beolvadtak, vagy elhagyták az országot.³⁶

A mai Afganisztán területén élő keresztények létszámáról nincsenek megbízható friss adatok, egy 2009-es riport becslése szerint 500 és 8000 fő között lehet(ett) a számuk.³⁷ Az afgán közbeszédben nem jelenik meg a vallási kisebbségek témája, így a keresztények jogi helyzetének tisztázatlansága vagy a politikai képviseletének hiánya sem.³⁸ Bár az alkotmány biztosítja a vallásszabadságot, ugyanakkor a nem muszlimok nem tölthetnek be bizonyos tisztségeket (például a köztársasági elnök csak muszlim lehet).³⁹ Jelenleg nem működnek az országban keresztény iskolák. A nem kormányzati szervek és segélyszervezetek munkáját pedig sokszor gyanakvással követik a muszlim lakosok, attól tartva, hogy keresztény hittérítő tevékenységet folytatnak.⁴⁰ A muszlimok

³² Fabrizio Foschini: The other fold of the turban: Afghanistan's hindus and sikhs. *Afghanistan Analysts Network*, 2013. szeptember 23. 5.

³³ *Afghan Election Law* (2016).

³⁴ Singh (2015) i. m. 2.

³⁵ Claes Tande: *Chronology of Catholic Dioceses: Afghanistan*. 2008.

³⁶ Brittany Tierney: Christianity in Afghanistan. *Saeculum Journal*, 8. (2012), 1. 1–10.

³⁷ Roger Ballard: *The history and current position of Afghansitan's hindu and sikh population*. 2011. 30.

³⁸ Thomas Kunze: The situation of christians in Central- and South Asia. *KAS International Reports*, 6. (2011). 55.

³⁹ *The Constitution of Afghanistan* (2004). 16.

⁴⁰ *International Religious Freedom Report* (2016). 16.

és keresztények közötti vegyes házasságok kötésére elméleti síkon van lehetőség, azonban ez a gyakorlatban ritkán történik meg.⁴¹

A keresztények jelenlétét Afganisztánban ugyanúgy veszélyeztetik a szélsőséges csoportok, mint a hindukét és szikhekét, ráadásul a politikai érdekképviselő hiánya miatt ők még inkább marginalizált szereplői az afgán társadalomnak. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy Afganisztán a világ azon hét országa közé tartozik, amelynek egyáltalán nincs diplomáciai kapcsolata a Szentszékkel.

A zsidóság

Az afganisztáni zsidók jelentős vallási kisebbségként működtek, létszámukról az első feljegyzés 1080-ból származik, ekkor az afgán zsidóság 40 ezer főt számlált. A 12. századra ez a szám megkétszereződött, a fejlődést azonban itt is megakasztotta a mongol hódítás.⁴² A zsidók és az afgánok (pastunok) közötti kapcsolat szoros volt, mivel mindkét csoport Izrael tíz elveszett törzséhez tartozónak vallotta magát.⁴³ A következő ismert adat 1840-ből származik, ekkor körülbelül 1500 zsidó élt Afganisztán területén. A 20. század elején a közösség 5000 főre gyarapodott, azonban az Afganisztánt is elérő náci befolyás a zsidók üldöztetéséhez vezetett. Innentől kezdve felgyorsult az afgán zsidók kivándorlása elsősorban palesztin területekre és Indiába, majd 1948-tól Izrael, illetve az Egyesült Államok voltak a fő célállomások. 1968-ra 800 főre csökkent a zsidó közösség száma,⁴⁴ a hivatalos statisztikák szerint pedig mára csupán egy ember vallja magát zsidónak Afganisztánban.⁴⁵

Az iszlám

Az iszlám nem sokkal keletkezése után, a 7. században már megjelent Afganisztánban. Miután az arabok győzedelmeskedtek a Szaszanida Birodalom felett, folytatták hódításaikat keletre.⁴⁶ A 651-ben megvívott *herâti* csata arab győzelemmel zárult, amely

⁴¹ Kunze (2011) i. m. 62.

⁴² Esther Frogel: *Afghan Jews and their children*. Boston, Northeastern Boston University, 2015. 2.

⁴³ A pastun törzsek jelentős része meg van győződve a legenda valóságáról, miszerint az elveszett izraeli törzstől származnak. Sok pastun „Bani-Israel”-nek, Izrael fiának nevezi magát. A 19. században a nyugati tudósok is elfogadták ezt az elméletet, lásd George Moore: *The lost tribes and the saxons of the East and of the West: With new views of buddhism*. Whitefish, Kessinger Publishing, [1861] (2010), sőt az afgán királyi család is Benjámín törzsére vezette vissza az eredetét. Az izraeli törzs Afganisztánban való felbukkanását a következő legendával magyarázzák: Izrael első királyának egyik fiát Jeremiásnak hívták, akinek a fia *Afghana* volt. Miután az izraeli törzsek hazatértek a jeruzsálemi fogságból, az afgánok elődei Jeruzsálem helyett a mai Hazaradzsat területén telepedtek le. Varga Csaba Béla: *Afganisztán – a legyőzhetetlen*. Budapest, Kelet, 2010. 35–36.

⁴⁴ Frogel (2015) i. m. 2–3.

⁴⁵ *International Religious Freedom Report* (2016). 3.

⁴⁶ P. M. Holt – Ann K. S. Lambton – Lewis Bernard (szerk.): *The Cambridge history of islam*. Volume 1A. *Cambridge University Press*, 1970. 61–62.

szabad utat engedett az iszlám terjeszkedésének Afganisztán keleti részeibe. Azonban az iszlám térhódítása az afgán törzsek között nem ment zökkenőmentesen. Különösen a keleti városok lakói álltak ellen az új vallásnak, az e területeken élők a 9. század végéig nem is tértek át. A változást a Szaffárida-dinasztia hozta meg, amikor az iszlám mind elterjedtségében, mind jelentőségében a maihoz hasonló állapotot mutatott.⁴⁷ A muszlim vallás igazán hangsúlyossá, a kultúrát átható és tudományokra is nagy hatással bíró jelenséggé a 14. században, a Timuridák alatt vált. Az afgán lakosságra és az *'ulamára* a 19. századtól kezdve a szunnita iszlámhoz kapcsolható két iskola, a hanafi jogi iskola és az indiai deobandi iskola volt kiemelkedően nagy hatással.⁴⁸ A politikai iszlám megjelenésére az 1960-as évekig „várni kellett”, ugyanis ekkorra emelkedtek ki azok a főként városi értelmiségi, egyetemet végzett fiatalok, akik megismerve a Muszlim Testvériséget, saját szervezetet alapítottak Afganisztánban.

Az afgán lakosság döntő többsége (mintegy 85%-a) a szunnita iszlám híve, míg 10–15%-a síita hitű. A szunniták többsége a hanafita jogi iskolához tartozónak vallja magát. A hanafiták hagyományosan decentralizált és hierarchia nélküli rendszerbe szerveződtek, ez a felfogás kihatott az afgán államszervezésre is. A legtoleránsabb vallásjogi iskola mivolta révén a vallásjogi ítélezésben teret engedett a szabad vélekedésnek, ugyanakkor a *ḥadīthoknak* nem tulajdonít nagy jelentőséget, csupán a kétségtelenül hiteleseket tekinti az ítélezés alapjául.⁴⁹ Afganisztánban a legtöbb síita a tizenkettesek, kisebb részük a hetes irányzatához tartozik. A tizenkettesek többségét a hazara etnikai csoport alkotja, míg a hetesek az Északkelet-Afganisztán területén élő „hegyi tadzsikok”. A síiták a dzsafari vallásjogi iskolához tartoznak.

Az afganisztáni szúfi rendek⁵⁰ meglehetősen hagyománykövetők, leginkább az ortodox vonalat képviselik. Két jelentős szúfi rend működik az országban: a Qaderija és a Naqshbandija rend.⁵¹ A szúfi mesterek (*pirek*) vallási közösségekben betöltött szerepük kissé eltérő a *mollákétól*, már a tisztség elnyerésében is különbség mutatkozik, hiszen a *pireknél* ez örökletes alapon történik.⁵² Afganisztánban a vallások között a szúfi rendeknek volt a legnagyobb mozgástere a mindenkori uralkodóktól, kormányoktól. Amellett, hogy viszonylagos függetlenséggel tudtak működni, politikai befolyásra is szert tettek, köszönhetően a törzsi határok közötti szabad mozgásuknak.⁵³ A szúfi rendek

⁴⁷ *Cultural Islam in Afghanistan*. Marine Corps Intelligence Activity, 2012.

⁴⁸ Kaja Borchgrevink: *Religious actors and civil society in post-2001 Afghanistan*. Oslo, PRIO, 2007. 22.

⁴⁹ Simon Róbert: *Islám kulturális lexikon*. Budapest, Corvina, 2009. 18–19.

⁵⁰ A szúfizmus Perzsiából és Közép-Ázsiából származik, az iszlám misztikus irányzata, amely eredetileg középkori mozgalomként jött létre a hatalommal, intellektualizmussal, a törvényekkel és mollákkal szemben. Rashid (2001) i. m. 84.

⁵¹ James R. Ferguson: Meeting on the road: islamic culture and the politics of sufism. *Centre for East-West Cultural and Economic Studies*, 4. 1996.

⁵² Kaja Borchgrevink – Kristian Berg Harpviken: Afghanistan's religious landscape: politicising the sacred. *Noref Policy Brief*, 3. (2010a).

⁵³ Thomas J. Barfield: An islamic state is a state run by Good Muslims: religion as a way of life and not an ideology in Afghanistan. In Robert W. Hefner: *Remarking muslim politics*. Princeton, Princeton University Press, 2005.

szerepe a szovjetek elleni háborúban felértékelődött, mivel ők voltak azok, akik az egyes etnikumok és mudzsahed pártok között hálózatot tudtak kiépíteni.⁵⁴

Vallások összefonódása

Afganisztánban a 7. századot követően az iszlám előtti vallások fokozatosan kezdtek eltűnni, azonban erőteljes ráhatás és keveredés volt kimutatható az új vallással. A régi vallások egyes elemei az iszlámhoz köthető alakokkal, történetekkel beolvadtak az afganisztáni iszlám hitbe és vallásgyakorlásba. Erős fúzió különösen a szúfi irányzatnál figyelhető meg, ahol a misztikus iszlám vallásgyakorlásába beleférnek a sámánizmus hagyományainak részei is.

A preislám hagyományok főként a babonákban élnek tovább, amely az iszlám térhódítása ellenére is az afgán hétköznapiak részét képezik. Ilyen például a szentek sírhelyeinek (*ziârat*) látogatása, amelynek természetfeletti jellemzőket tulajdonítanak. *Ziârat* lehet egy grandiózus mecset, de akár egy egyszerű sírhely is szolgálhat zarándokhelyként. A közép-ázsiai sámánizmus hagyományaiból ismert szalagokkal, színes anyagdarabokkal való díszítés mellett (amelynek funkciója, hogy felhívja a figyelmet a zarándokhelyre) egy afgán jellegzetesség jelenik meg a *ziârat* falain, a kerítésein, mégpedig a kecskeszarvak. A kecske a neolitikumtól kezdve jelentős szerepe töltött be az afgánok hétköznapi és vallási életében egyaránt, amelynek gyakran természetfeletti tulajdonságokat tulajdonítanak. A *ziâratokat* misztikus helyeknek tartják, ahol Isten teret enged a lelkeknek, szellemeknek, hogy visszatérjenek a földre, az emberek pedig „áldozatot” (ételt, pénzt, tömjénégetést) mutatnak be a „tanácsadásért”. A szent helyekről és környékéről származó tárgyakat (kavicsot, faldarabot, a *ziârat* udvaráról származó port, falevelet) sokszor amulettként használják a gonosz szellemek, ártások ellen, sőt gyógyító erőt is tulajdonítanak ezeknek.⁵⁵ *Ziâratok* a mai napig működnek az országban, és bár az iszlám előírásaival ellenkezők a zarándokhelyekhez fűződő hagyományok, még a Talibánnak sem sikerült kitörölnie ezeket az afgán szokásokból.

A *ziâratok* körüli misztikumokon túl az afgánok egy jelentős része hisz a „fekete és fehér démonokban” (*jinnd*), amelyeket a *malangok* (dervisek, szúfik) „természetfeletti adottságaikkal” uralni tudnak. A *malangok* leginkább a sámánokra emlékeztető misztikus alakok, akik amellett, hogy Isten nevében képesek kapcsolatba lépni a *jinndekkal*, gyógyító képességekkel is rendelkeznek.⁵⁶ A sámánizmus hagyományainak az iszlámmal való keveredését és együttélését jól példázza a *jinndek* kiűzésének egyetlen lehetősége; ha valakit megszáll egy démon, csak a *shahada* (tanúságtétel) recitálásával van esély az ártó szellemtől való megszabadulásra.⁵⁷

⁵⁴ Rashid (2001) i. m. 84–85.

⁵⁵ M. Homayun Sidky: Malang, sufis, and mystics: an ethnographic and historical study of shamanism in Afghansitan. *Asian Folklore Studies*, 49. (1990), 2. 285–288.

⁵⁶ Sidky (1990) i. m. 289–290.

⁵⁷ Sidky (1990) i. m. 292.

Zhun kultuszát Hszüan-cang kínai buddhista zarándok is megörökítette, aki a 7. században, röviddel az iszlám érkezése előtt, bejárta Afganisztánt. A kultuszhoz kapcsolódó hagyományok nagyban hasonlítanak a buddhizmus előtti Tibet sárkányistenhívő vallásához. A Zhun-kultusz középpontjában egy rubinszemű aranyszobor áll, amelyhez a hívők imádkoztak. Miután az afgán lakosság java része áttért az iszlámra, a kultusz is átalakult: a rubinszemű szobor sárkánnyá változott, akit Ali kalifa győzött le. A Bámijánhoz közeli híres geológiai képződményt a legyőzött sárkány maradványaiként, az ott látható mély hasadékot pedig a sárkány sebeként értelmezik, amelyet Ali ejtett rajta. A régészek több ezer kecskeszarvat és -csontot találtak a repedésben, ami a kecskék feltételezett vallási jelentőségét támasztja alá.⁵⁸

A preislám vallási hagyományok kezdetben párhuzamosan léteztek az iszlámmal, majd fokozatosan, az új vallásból vett kifejezésekbe, magyarázatokba burkolva lettek átmentve az újabb generációk számára. A vallások ilyen mértékű, egyidejű keveredése az iszlám különböző megjelenési formáit eredményezte.⁵⁹

Az iszlám mint életmód

Afganisztánban a vallás szerepe megtartotta „középkori” formáját, vagyis nem mint ideológia került be a modern kor társadalmi-politikai rendszerébe, hanem egy mindent átható életformaként jelentkezik a mai napig.⁶⁰

A vallásos civil társadalom a mai Afganisztánban

Az afgán tradicionális vallásos civil társadalom sokban hasonlít a „klasszikus”, iszlám előtti szervezetekhez, és a résztvevők terén sem igen térnek el ettől. A helyiek mellett a legfőbb szereplői a *mollák*, az *‘ulamâ*, a mecsetek, a *šurák* és *jirgák*, illetve a vallási oktatási intézmények. Ezek segítik a teológiai tanácsadás és spirituális vezetés mellett az emberek eligazodását a társadalom, a politika és a morál világában.⁶¹

⁵⁸ Sidky (1990) i. m. 279–280.

⁵⁹ Arezou Azad: The beginnings of islam in Afghanistan. Conquest, acculturation, and islamization. In Nile Green (szerk.): *Afghanistan's islam. From conversion to the taliban*. Berkeley, University of California Press, 2017. 55.

⁶⁰ Barfield (2005) i. m. 214.

⁶¹ Borchgrevink (2007) i. m. 26.

Vallási vezetők, befolyásos csoportok

A helyi *mollâ* a „falú papja”. Mivel az iszlámban nem létezik hierarchikusan tagolódó egyházszervezet,⁶² ezért a helyi *mollâk* nem függnék a nagyobb befolyással bíró vallási vezetőkötől. Kinevezésük a helyi közösségen múlik, amely a mollâjelölt törzsi, családi kötődései, tettei, tudása alapján dönt a pozíció odaitéléséről. Az afgán társadalomban elfoglalt helyük eltérő lehet, attól függően, hogy a helyi közösség mennyire ismeri el a tudását, hogy a családja mennyire fontos a falu számára.⁶³ A legtöbb *mollâ* viszonylag kevés tudással rendelkezik, azok, akik magasabb szinten szeretnék a tanulmányaikat folytatni, Afganisztánon kívül (legfőképpen Pakisztánban vagy Egyiptomban) tehetik ezt meg.⁶⁴ Ez a tényező még inkább rávilágít Pakisztán kulcsszerepére az afgán konfliktusban.

Alim (többes száma *‘ulamâ*) – vallásjogtudós. Az afgán vallásjogtudósok többsége nem állami képzésben szerezte meg a tudását, hanem úgynevezett *madraszákban* (vallási tanító köré szerveződött teológiai iskola). Az afgán állami teológusképzés 1951-ben indult be, amikor is minden egyes tartományi fővárosban létrehoztak egy *madraszát*, a felsőoktatásban egy évtizeddel később, a hatvanas években jelent meg a teológia a Kabuli Egyetem önálló karaként. Többek közt itt végzett Burhanuddin Rabbani, a mudzsahéd kormány második miniszterelnöke is.

A szúfi *pírek* karizmatikus vallási vezetők, akik egy-egy *tariqát* (rendet) vezetnek. Jelentőségük abban áll, hogy a törzsi területeken is képesek voltak összefogni, mozgósítani az embereket, így kiemelkedő szerepük volt az antikolonialista mozgalmakban.⁶⁵

Vallásos oktatás

Míg az 1960-as, 1970-es évek fiatal iszlamistáit az iskolarendszer és vallási felsőoktatási intézmények „termelték ki”, addig az 1980-as évektől kezdődően az egyre radikálisabb nézeteket valló fiatalok leginkább a menekülttáborokban működő (főként a deobandi mozgalom nézeteire építő) *madraszákból* kerültek és kerülnek ki.

Afganisztánban jelenleg nem beszélhetünk egységes iskolarendszerről, az állami oktatással párhuzamosan rengeteg különböző *madrasza* is működik. A *madraszákban* a diákok az írás-olvasás elsajátítása mellett főként az iszlámról tanulnak. Habár az afgán alkotmány 45. cikke kimondja, hogy az államnak a feladata az egységes tanrend kialakítása, amelynek az iszlám vallás tanain, a nemzeti kultúrán és az akadémiai elveken kell alapulnia,⁶⁶ az iszlámon belül jelen lévő több irányzat és a többi vallási kisebbség eltérő

⁶² A szunnita iszlámban nem alakult ki az egyház intézménye, azonban a síita iszlámban már megfigyelhető a hierarchikusabb tagolódás, kvázi egyházszervezet.

⁶³ Oliver Roy: *Islam and resistance in Afghanistan*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 56–58.

⁶⁴ Barfield (2005) i. m. 217.

⁶⁵ Roy (1990) i. m. 60.

⁶⁶ *The Constitution of Afghanistan* (2004).

tanai miatt ez a folyamat hosszadalmasnak ígérkezik.⁶⁷ A jelenlegi átláthatatlan rendszer, illetve a kétes minőségű „tanrendek” és a kormányzati ellenőrzés hiánya azonban felveti az iskolákon belüli radikalizálódás lehetőségének kérdését. A *madraszák* és a militáns csoportok közötti kapcsolatoknak több megnyilvánulási formája lehet; a vallási iskola segíthet az utánpótlás biztosításában, a szervezet alapját képezheti, a *madrasza* vezetői közeli kapcsolatban lehetnek a felkelőkkel, vagy épp a katonai kiképzést biztosíthatja a fegyveresek számára. Természetesen nem minden *madrasza* tölti be ezeket a funkciókat.⁶⁸

A vallás társadalom- és politikaalakító szerepe és megjelenési formái Afganisztánban

A vallás mint a politikai élet szereplője

Afganisztán sokszínű, multietnikus társadalmában nagyjából a 10. századtól kezdve az egyedüli összetartó erőt az iszlám képviselte.⁶⁹ A pastun törzsek közötti rivalizálásban a *patunwali* hagyományain túl az iszlám is egy olyan erőt képviselt, amely képes volt összefogásra sarkallni a szemben álló feleket. Ez Thomas Barfield szerint két formában történhet meg: amikor a nem iszlám hívőkkel szemben lépnek fel, szent harcosokként – *mudzsáhedként* –, ekkor viszont nem rendelkeznek kifejezetten vallási vezetéssel, míg a másik esetben maguk a vallási vezetők (általában a szúfi *pírek*) szervezik meg a seregüket, amelyet ők is vezetnek. Míg az első típusra példaként lehet hozni a mudzsáhedin szovjet megszállással szemben tanúsított tevékenységét az 1980-as években, addig az utóbbi leginkább a 19. századi, britekkel szembeni helyi felkelésekre volt jellemző.⁷⁰

Abdur Rahman kán (1880–1901) volt az első afgán uralkodó, aki az iszlámot eszközként használta fel az államépítéshez. Habár reformjai elsősorban az ország modernizálását célozták meg, mindvégig hangsúlyozta, hogy az iszlám védelmében lép fel, és ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az uralkodása alatt távol tudta tartani Afganisztántól a „nagy játszma” két nagyhatalmát. A hirtelen változások azonban ellenállást váltott ki a lakosságból.⁷¹ Hatalma megtartása és a létrehozott egység érdekében nem riadt vissza a törzsfők hatalmának megtörésétől és a vallási kisebbségekkel szembeni erőszaktól sem.

Az I. világháború után hatalomra kerülő Amanullah kán (1919–1929) uralkodása elején vált az ország függetlenné a harmadik angol–afgán háború eredményeképpen. Az uralkodót a modernizálás igénye hatotta át, a bevezetett intézkedései pedig több esetben is a hagyományos iszlám szokásokkal ellentétben álltak,⁷² amelyek az afgán nép

⁶⁷ Kaja Borchgrevink – Kristian Berg Harpviken: Teaching religion, taming rebellion: religious education reform in Afghanistan. *PRIO Policy Brief*, 7. (2010b).

⁶⁸ Borchgrevink–Harpviken (2010b) i. m. 2.

⁶⁹ Rashid (2001) i. m. 82.

⁷⁰ Barfield (2005) i. m. 217–218.

⁷¹ Stephen Tanner: *Afghanistan. A military history from Alexander the Great to the war against the taliban*. Philadelphia, Da Capo Press, 2009. 218–219.

⁷² Amanullah Khan legnagyobb vihart kavart intézkedése többek közt előírta, hogy a férfiak vágassák le a szakállukat, a hagyományos öltözék helyett pedig viseljenek a kor nyugati divatjának megfelelően

ellenérzését váltották ki. 1928-ban egy felkelés következtében Amanullah-t leváltották, és 1930-ban Nadir kán került a trónra. Ő már a reformok óvatos, fokozatos bevezetése mellett érvelt. A *hanafi saria* törvénykezést tette kötelezővé az országban, azonban az 1931-es alkotmány bevezetésével a két eltérő jogrend miatt zavar keletkezett.⁷³

Az utolsó afgán király, Zahir sah (1933–1973) folytatta az Amanullah által megkezdett reformokat (főként a nők jogaira és a gazdaság fejlesztésére összpontosított). Az 1964-es alkotmány pedig már a világi jogrendszer elsődlegességét hirdette, habár végső esetben (amennyiben nincs világi szabályozás) megengedte a *hanafi saria* alkalmazását. Az 1960-as évekre Kabul virágzó kulturális központtá nőtte ki magát, ami táptalajul szolgált a különböző, modernizációpárti és modernizációellenes radikális csoportok kialakulásának.⁷⁴

Politikai iszlám, radikalizáció

Az ország történelmét végigkísérő modernizációs törekvések és a hagyományokhoz való ragaszkodás szembenállása gyakran vallási színezetet kapott, amely a szekuláris és vallási nézetek közötti vitává, konfliktussá alakult át.⁷⁵ Az „egyház” és az állam szétválasztásáról nyugati értelemben vett módon nem beszélhetünk, a vallási vezetők, a helyi *mollák* a mai napig jelentős politikai szereplők.

Afganisztánban a vallási indíttatású csoportosulások az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején jelentek meg először – az egyiptomi, pakisztáni és az iráni iszlám mozgalmak mintájára. Az afgán iszlamista pártok (*tanzimok*) vezetőinek többsége egyetemet (főként iszlám teológiát) végzett, a modernizált elitből kerültek ki, akik külföldi tapasztalataik és kapcsolataik hatására visszanyúltak a vallási gyökereikhez.⁷⁶ A vallás és politika közötti eredendően is erős összefonódást az 1980-as évek szovjetek elleni dzsihádjá csak még inkább megerősítette. Az ekkoriban megszülető *mudzsáhid*⁷⁷ „pártok” amellett, hogy etnikai alapon szerveződtek – ezzel felerősítve az etnikai ellentéteket –, erős vallási jellemzőkkel is bírtak. Az általuk hangoztatott elvek és nézetek ugyanakkor inkább képviseltek egy hagyományokhoz ragaszkodó, konzervatív és erősen átpolitizált szemléletmódot, mintsem tisztán az iszlámból levezethető normákat.⁷⁸ A síita *tanzimokat* Irán, míg a szunnita pártokat Pakisztán igyekezett egységbe foglalni a Teheráni Nyolcak, illetve a Peshawari Hetek ernyőszervezet segítségével.⁷⁹

A *mudzsáhid tanzimok* között már az 1980-as években, a háború alatt is folyt rivalizálás a politikai hatalom megszerzéséért, ezt a jelenséget a közös ellenség megszűnése,

frakkot és keménykalapot.

⁷³ Marsden (2002) i. m. 34.

⁷⁴ Marsden (2002) i. m. 36–37.

⁷⁵ Borchgrevink (2007) i. m. 5.

⁷⁶ Borchgrevink–Harpviken (2010a) i. m. 4.

⁷⁷ A *mudzsáhid* jelentése (többes száma: *mudzsáhidín*): aki erőfeszítést tesz, küzd Isten útján.

⁷⁸ Katona Magda: *A soknemzetiségű Afganisztán*. Budapest, Bíró Family, 2002. 229–231.

⁷⁹ Thomas Rutting: *Islamists, leftists – and a void in the center: Afghanistan's political parties and where they come from (1902–2006)*. 2006. 2.

vagyis a szovjet csapatok kivonulása csak felerősítette. A harcok 1992-ig a Nadzsibullah (szovjetbarát) kormányra összpontosultak, majd miután sikeresen átvették a hatalmat, két éven keresztül a *mudzsáhid* koalíció irányította az országot. Azonban a béke helyett kiújultak a harcok, a *mudzsáhidek* véres polgárháborúba kezdtek egymással. Az újabb kaotikus helyzet kedvezett a radikális eszméknek, ekkor léptek színre a tálibok.

A Talibán eredetét tekintve ugyanoda vezethető vissza, mint a *mudzsáhedin*, vagyis a pakisztáni menekülttáborokban működő *madraszák* egykori tanulói voltak ők is.⁸⁰ Habár az alapok szinte teljesen azonosak voltak a két szervezetnél, a fő különbséget az indíttatásukban lehet megtalálni. Míg a *mudzsáhedin* a politikai iszlám szerint működött (politikai célok elérése érdekében használta az iszlám terminológiát), addig a tálibok az iszlámra, annak is az egyik legszélsőségesebb válfajára mint vallás tekintettek.⁸¹ A Talibán ideológiai alapjait a deobandi, vahhábita mozgalom és a törzsi szokásjog (*pastunwali*) adja.⁸² Azonban az iszlámértelmezésüket még az iszlámisták többsége is elutasítja.⁸³

Az elmúlt évtizedben a Talibánnak fokozatosan nőtt a befolyási övezete, minde mellett a környező országok felkelő és terrorszervezetei⁸⁴ is meg tudták vetni a lábukat az afgán földeken. 2019-ben az afganisztáni területeknek körülbelül a 20%-át birtokolták a felkelők,⁸⁵ ami arra enged következtetni, hogy sem az afgán kormány, sem a nemzetközi koalíció nem volt képes olyan keretet biztosítani, amelyben megállítható lett volna a radikalizáció folyamata.

Afganisztánban a vallás a mai napig az élet meghatározó aspektusa, amely a politikában is jelentős szerepet játszik. Az ország területén működő különböző radikális nézeteket valló szervezetek egy részének mára sikerült politikai szereplőként fellépni (például Hekmatyar „pártja” vagy a jelenleg átalakulóban lévő Talibán). Azonban amíg a kormányzat nem tudja szavatolni a biztonságot, az emberek rá vannak utalva a bizonyos fokú védelmet nyújtó kis közösségekre, amelyekben a helyi vallási vezetőknek, közösségeknek és a *madraszáknak* kiemelt szerep juthat.

⁸⁰ A tálib jelentése: kereső, tudományt kereső, vagyis diák. A többes száma: talibán.

⁸¹ Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a nyugat*. Budapest, Corvina, 2004. 141.

⁸² A deobandi iskolát (pontosabban a „Tudás Házát”) 1876-ban hozták létre Indiában vallástudósok képzése és az iszlám megtisztítása céljából. Az iskolából hálózat alakult ki, amelynek több központja is működött a pakisztáni–afgán határon. A deobandi iskola hívei csak az „isteni” tudást fogadják el, a szekuláris emberi tudást elutasítják, és csak a *Koránt* ismerik el az iszlám forrásaként. A másik fundamentalista irányzat a vahhábita mozgalom, amelynek Közép-Ázsiában az „indiai változata” terjedt el. Követői a „hadisz emberei”, akiknek célja az iszlám megtisztítása a dzsihádon keresztül. Rostoványi (2004) i. m. 142–143.

⁸³ Rostoványi (2004) i. m. 144.

⁸⁴ Például az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom, az uigur szeparatisták vagy az ISIS-Khorasan.

⁸⁵ Lindsay Maizland – Zachary Laub: *The Taliban in Afghanistan*. *Council on Foreign Relations*, 2021. március 15.

Irodalomjegyzék

- Abdali, Habib Mina: *Tough times for Afghan hindus and sikhs*. 2013. Online: <https://iwpr.net/global-voices/tough-times-afghan-hindus-and-sikhs>
- Afghan Election Law (2016). *Official Gazette*, No. 1226. Online: www.refworld.org/topic,50ffbce5220,50ffbce5232,5adf31924,0,NATLEGBOD,,AFG.html
- Afghanistan 2018 International Religious Freedom Report* (2019). Online: <https://af.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/268/AFGHANISTAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
- Afghanistan: Eight strands for Afghanistan* (s. a.). Online: <http://legends.dliffc.edu/#>
- Akseer, Tabasum – Zachary Warren – John Rieger: *Afghanistan in 2017: A survey of the afghan people*. Online: <https://asiafoundation.org/publication/afghanistan-2017-survey-afghan-people/>
- Azad, Arezou: The beginnings of islam in Afghanistan. Conquest, acculturation, and islamization. In Nile Green (szerk.): *Afghanistan's islam. From conversion to the taliban*. Berkeley, University of California Press, 2017. 41–55. Online: <https://content.ucpress.edu/chapters/13363.ch01.pdf>
- Ballard, Roger: *The history and current position of Afghansitan's hindu and sikh population*. 2011. Online: <https://core.ac.uk/reader/33420720>
- Barfield, Thomas J.: An islamic state is a state run by Good Muslims: religion as a way of life and not an ideology in Afghanistan. In Robert W. Hefner: *Remarking muslim politics*. Princeton, Princeton University Press, 2005. Online: www.researchgate.net/publication/292253269_An_Islamic_state_is_a_state_run_by_good_Muslims_Religion_as_a_way_of_life_and_not_an_ideologyin_Afghanistan
- Barfield, Thomas J.: Shari'a in Afghanistan. *The Review of Faith and International Affairs*, 10. (2012), 4. 45–52. Online: www.researchgate.net/publication/271990873_Shari'a_in_Afghanistan
- Berzin, Alexander: Historical survey of the buddhist and muslim world's knowledge of each other's customs and teachings. *The Muslim World*, 100. (2010), 2–3. 187–203. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2010.01313.x>
- Berzin, Alexander: *History of Buddhism in Afghanistan*. s. a. Online: <https://study-buddhism.com/en/advanced-studies/history-culture/buddhism-in-central-asia/history-of-buddhism-in-afghanistan>
- Borchgrevink, Kaja – Kristian Berg Harpviken: Afghanistan's religious landscape: politicising the sacred. *Noref Policy Brief*, 3. (2010a). Online: www.prio.org/Publications/Publication/?x=4476
- Borchgrevink, Kaja – Kristian Berg Harpviken: Teaching religion, taming rebellion: religious education reform in Afghanistan. *PRIO Policy Brief*, 7. (2010b). Online: www.prio.org/Publications/Publication/?x=7355
- Borchgrevink, Kaja: *Religious actors and civil society in post-2001 Afghanistan*. Oslo, PRIO, 2007. Online: www.prio.org/Publications/Publication/?x=7334
- Cultural Islam in Afghanistan*. Marine Corps Intelligence Activities, 2012. Online: <https://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCulturalIslam.pdf>
- Eduljee, K. E.: *Zoroastrian Heritage. Bakhddhi, Balkh – Fourth Vendidad, Avestan Nation*. 2005. Online: www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/balkh/index.htm#overview
- Ferguson, James R.: Meeting on the road: islamic culture and the politics of sufism. *Centre for East-West Cultural and Economic Studies*, 4. 1996. Online: www.international-relations.com/rp/SUFIIR.html

- Foschini, Fabrizio: The other fold of the turban: Afghanistan's hindus and sikhs. *Afghanistan Analysts Network*, 2013. szeptember 23. Online: www.afghanistan-analysts.org/the-other-fold-of-the-turban-afghanistans-hindus-and-sikhs/
- Frogel, Esther: *Afghan Jews and their children*. Boston, Northeastern Boston University, 2015. Online: <https://repository.library.northeastern.edu/files/neu:cj82nb857/fulltext.pdf>
- Guest, Ken: Dynamic interplay between religion and armed conflict in Afghanistan. *International Review of the Red Cross*, 92. (2010), 877–897. Online: <https://doi.org/10.1017/S1816383111000038>
- Holt, P. M. – Ann K. S. Lambton – Lewis Bernard (szerk.): The Cambridge history of islam. Volume 1A. *Cambridge University Press*, 1970. Online: www.ashtoncentralmosque.com/wp-content/uploads/2014/07/The-Cambridge-History-of-Islam-%E2%80%93-1a.pdf
- Höllmann, Thomas O.: *A selyemút*. Budapest, Corvina, 2006.
- International Religious Freedom Report* (2016). Online: www.state.gov/documents/organization/269168.pdf
- International Religious Freedom Report* (2018). Online: www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/AFGHANISTAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf
- Kapoor, Subodh: The hindu history of Afghanistan. *Canadian Hindu Link*, 6. (2014), 4. 14–15. Online: http://hindueducationlink.com/wp-content/uploads/2014/09/Magazine_2014Q4V6I4.pdf
- Katona Magda: *A soknemzetiségű Afganisztán*. Budapest, Bíró Family, 2002.
- Khan, Taran N.: The Buddha of Kabul. *Guernica*, 2016. március 1. Online: www.guernicamag.com/the-buddha-of-kabul/
- Kunze, Thomas: The situation of christians in Central- and South Asia. *KAS International Reports*, 6. (2011). 52–69. Online: www.kas.de/wf/doc/kas_23019-544-2-30.pdf?110606101819
- Maizland, Lindsay – Zachary Laub: The Taliban in Afghanistan. *Council on Foreign Relations*, 2021. március 15. Online: www.cfr.org/background/taliban-afghanistan
- Marsden, Peter: *A tálibok titkai. Háborúk Afganisztánban*. Budapest, Carving, 2002.
- Moore, George: *The lost tribes and the saxons of the East and of the West: With new views of buddhism*. Whitefish, Kessinger Publishing, [1861] (2010).
- Naweed, Hamid: *Art through the ages in Afghanistan Vol. I*. Bloomington, Author House, 2013.
- Rashid, Ahmed: *Taliban. Militant islam. Oil and fundamentalism in Central Asia*. London, Yale University Press, 2001.
- Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a nyugat*. Budapest, Corvina, 2004.
- Roy, Oliver: *Islam and resistance in Afghanistan*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Rutting, Thomas: *Islamists, leftists – and a void in the center: Afghanistan's political parties and where they come from (1902–2006)*. 2006. Online: www.kas.de/wf/en/33.9674/
- Sidky, M. Homayun: Malang, sufis, and mystics: an ethnographic and historical study of shamanism in Afghansitan. *Asian Folklore Studies*, 49. (1990), 2. 275–300. Online: www.researchgate.net/publication/251982757_Malang_Sufis_and_Mystics_An_Ethnographic_and_Historical_Study_of_Shamanism_in_Afghanistan
- Simon Róbert: *Islám kulturális lexikon*. Budapest, Corvina, 2009.
- Singh, Balpreet: *Plight os afghan sikhs and hindus in Afghanistan*. 2015. Online: www.ourcommons.ca/Content/Committee/421/CIMM/Brief/BR8401077/br-external/WorldSikhOrganizationofCanada-e.pdf

- Skjærvø, Prods Oktor: *Introduction to Zoroastrianism*. Cambridge, Harvard University, 2005. Online: https://sites.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/Zoroastrianism1_Intro.pdf
- Soucek, Svat: *A History of Inner Asia*. New York, Cambridge University Press, 2000.
- Tande, Claes: *Chronology of Catholic Dioceses: Afghanistan*. 2008. Online: www.katolsk.no/organisasjon/verden/chronology/afghanistan
- Tanner, Stephen: *Afghanistan. A military history from Alexander the Great to the war against the taliban*. Philadelphia, Da Capo Press, 2009.
- The Constitution of Afghanistan* (2004). Online: www.afghanembassy.com.pl/afg/images/pliki/TheConstitution.pdf
- The story about the Royal Tree (Tapussa and Bhallika)* (s. a.). Online: www.ancient-buddhist-texts.net/Texts-and-Translations/Mahakhandhako/04-Tapussa-Bhallika.htm
- The World Factbook: *South Asia: Afghanistan* (2020). Online: www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html
- Tierney, Brittany: Christianity in Afghanistan. *Saeculum Journal*, 8. (2012), 1. 1–10. Online: www.saeculumjournal.com/index.php/saeculum/article/view/19635/16277
- Varga Csaba Béla: *Afganisztán – a legyőzhetetlen*. Budapest, Kelet, 2010.
- Vogelsang, Willem: *The Afghans*. Oxford, Blackwell Publishers, 2002.
- Wahab, Shaista – Barry Youngerman,: *A brief history of Afghanistan*. New York, Infobase Publishing, 2007.
- Yusuf, Imtiyaz: Islam and buddhism relations from Balkh to Bangkok and Tokyo. *The Muslim World*, 100. (2010), 2–3. 177–186. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2010.01312.x>